

Saksa idasuundumused Bismarckist Kolmanda Riigini: *raison d'état*, poliitika, propaganda

Henn Käärik, Ragne Kõuts

Traditsiooniliselt liigenduvad Saksa idasuundumused kaheks. Esiteks *Ostpolitik*, idapoliitika, mis on aegade jooksul tähendanud peaaasjalikult sakslaste pürgi Euroopa idapoolsetele aladele (*Drang nach Osten*): Poola, Preisimaa, Baltikum, Ukraina, Venemaa. Teiseks, Saksa poliitika klassikaliselt mõistetud idasuunal, oriendile orienteeritud poliitika. Selles võtmes pakuvad huvi ennekõike Saksa-Türgi ja Saksa-Jaapani vahekorrad. Alljärgnevalt tulevad vaatluse alla esmajoones Kolmanda Reichi (1933–1945) suundumused, eelnevaid perioode hõlmatakse vaid riivamisi.

Saksa keisririigi tegelik rajaja ja selle esimene kantsler Otto von Bismarck hoomas põhiohtu riigile Prantsusmaa suunalt:

Gallia kukk ei kannata, kui Euroopa kanalas keegi kõvemini kireb (Hoffmann 1913: Bd. I, 160).

Prantsusmaaga ei tule meil eales rahu, Venemaaga iial vajadust sõjaks, kui just liberaalsed lollpead või dünastilised valearvestused olukorda ei pingesta (Bismarck 1898a: 224).

Ometi sai Saksamaale lõpuks saatuslikuks just *Ostpolitik*, mille ohtlikke algeid võib näha juba Bismarcki enda arusaamades. Seejuures ei ole täh-

tis mitte Saksa-Vene strateegilisele liidule suunatud poliitika, vaid, nagu hiljem näeme, Poola küsimus.

Wilhelm II agressiivne koloniaalpoliitika viis paratamatult pingete kasvuni Euroopas ja Esimese maailmasõjani, kus kahel rindel sõdinud Saksamaa platseerus tema vastu võidelnud Antandi koalitsiooni järel „teiseks“.¹

Saksamaa lüüasaamises Esimeses maailmasõjas etendas kaalukat osa valesti valitud idapoliitika, Venemaa potentsiaali ilmne alahindamine. Ratsionaalne *Ostpolitik* eeldas vähemalt *sine ira et studio* suhteid Vene Keisririigiga. Medali teine külg: kahe monarhia vähegi tegusam koostöö näidanuks pikka punast foori Eesti, Läti ja Leedu omariiklusele.

9. novembril 1918. a Saksamaal välja kuulutatud nn Weimari vabariigi idapoliitika Poola suunal oli algusest peale kantud varjamatust vaenukkusest, põhjuseks Versailles' rahulepinguga kehtestatud uued riigipiirid. Lepingu kohaselt läks 146 aastat omariikluseta olnud Poolale kokku ca 52 000 km² Saksa territooriumi. Peale selle kuulutati Danzig vabalinnaks ning ühtlasi kadus maismaaühendus Ida-Preisimaa ja ülejäänud Saksamaa vahel (nn Poola koridori tõttu). Berliinist vaadatuna oli suhete normaliseerimise ainsaks eelduseks Saksamaa suveräänsete õiguste taastamine kõigi võõrandatud alade üle (Broszat 1972: 225). Ent nõudmised, mille taga ei seisa sõjaline jõud, jäävadki nõudmisteks.

Sootuks teistsuguseks kujunesid Weimari vabariigi suhted kaugema idanaabri, Nõukogude Venemaaga. Kaks sõja kaotanud riiki sõlmisid 16. aprillil 1922 Rapallos lepingu, millega taastati diplomaatilised suhted, loobuti vastastikku sõjakahjude nõudeist, pandi alus majandus- ja kaubandussuhetele enamsoodustusrežiimil. Veel tähtsamaks tuleb pidada varem, 3. aprillil Berliinis sõlmitud salajase militaarkoostöö lepingut. Selle alusel lülitus Venemaa kommunistlik režiim aktiivselt Saksamaa relvajõudude ülesehitusse (Mueller 1976: 113–114; Gorlow 1998: 257–268). Lipetskisse rajati Reichswehri lennunduskool, Kaasanisse

¹ Keiser Wilhelm II esitab oma memuaarides pikantseid fakte, mis ei luba venelaste sõjalembuses kahelda. Nii kuuluvat Vene välisministrile Aleksandr Izvolskile sõnad: „Mina tegin selle sõja.“ — *Je suis le père de cette guerre*. (Mina olen selle sõja isa) (Kaiser Wilhelm II 1922: 219). Kui tsaar Nikolai II käest päriti 1914. a algul, millised on tema reisiplaanid, olevat ta vastanud: „*Je resterai chez moi cette année, parce que nous aurons la guerre!*“ (Sel aastal jään ma koju, sest me saame sõja!) (Kaiser Wilhelm II 1922: 171). Kaheti tõlgendatav lause, mis viitab siiski pigem Venemaa agressiivsetele kavatsustele.

tankikool, Saraatovi lähedale ülisalajane keemiasõja kool. Lipetski stuudiumi lõpetas teiste hulgas tulevane kindralfeldmarssal ja Luftwaffe kõrgemaid komandöre Hugo Sperrle, Kaasani kooli Saksa tankiäss Heinz Guderian jne. „Polnuks Lipetskit, oleks Hitleril kulunud veel 10 aastat, et luua ajakohane lennuvägi“ (Зыбов 2020: 40).

Natsionaalsotsialistide võimuletulek 1933. aasta märtsis² tõstis Saksa idapoliitika pikkamisi uuesti fookusse. Nagu Bismarck piiras ka Hitler välispoliitika eeskätt Euroopa raamidega. Ent erinevalt Bismarckist polnud Hitler rahul Euroopas kehtivate piiridega. Küsimus polnud Esimese maailmasõja eelsete piiride taastamises, vaid territooriumi laiendamises (Hitler 1936: 736–739; Hitler 2016: II, 1645–1651). Saksamaa vajab suuremat eluruumi (*Lebensraum*) ja seda on võimalik leida üksnes Ida-Euroopas. Kui keskaegne „tung itta“ (*Drang nach Osten*) oli suunatud ennekõike Baltimaade ja Poola vastu, siis Hitleri jaoks olid esmatähtsad Venemaa ning Ukraina (Hitler 1936: 741–743; Hitler 2016: II, 1657–1661).

Lebensraum'i küsimuses on Hitler pikemalt sõna võtnud juba *Mein Kampf*'is ning hiljem tema seisukohad märgatavalt ei muutu. Meie jaoks esmatähtis Balti teema tulebki seal sisse ainult ühel korral seoses Saksamaa ruumikitsikusega:

Kui me täna Euroopas uuest asualast räägime, saame esmajoones mõelda üksnes Venemaale ja talle alluvatele ääri riikidele (*ihm untertanen Randstaaten*) (Hitler 1936: 742; Hitler 2016: II, 1657).

Aeg-ajalt arutlevad ajaloolased, kas Hitler võis „ääri riikide“ all mõelda ka Baltimaid? Heites pilgu ilmasõja järgsele kaardile, on selge, et kõne alla saidki tulla üksnes kolm Balti riiki ja Poola. „Alluvuse Venemaale“ võib siinjuures kanda Juhi laia silmaringi arvele.

Kolmanda Reichi seni suhteliselt vaoshoitud idapoliitika muutus üle ootuste aktiivseks 1939. a jaanuaris, mil Hitler tegi Varssavile tungiva ettepaneku lahendada vanad vaidlused. Konkreetselt tähendas see

² Tavapäraselt loetakse natsionaalsotsialistliku perioodi alguseks 30. jaanuari 1933, mis artikli autorite arvates pole korrektne. Juriidiliselt on õigem aluseks võtta 24. märts, mil jõustus Reichstagi poolt päev varem vastu võetud volitusseadus (*Ermächtigungsgesetz*), mis delegeeris täitevvõimule riigikantsleri isikus *de jure* piiramatu otsustusõiguse (vt Käärrik, Kõuts 2018).

Danzigi tagastamist ning eksterritoriaalset ühendusteed läbi Poola koridori Ida-Preisi ja ülejäänud Saksamaa vahel (Broszat 1972: 254–259). Varssavi keeldus julgeolekupoliitilistel kaalutlustel. Võttes veel arvesse edutuid katseid luua Poolaga liit Moskva vastu, uskus Saksa riigikantsler, et tema mõõt on täis. 23. mail selgitas Hitler Wehrmachti kõrgemale juhtkonnale:

Danzig pole teema. Meie jaoks käib jutt eluruumi laiendamisest idas [---] Seega langeb ära küsimus Poola säästmisest ning jääb üksnes otsus teda esimesel sobival võimalusel rünnata“ (*Ibid.*, 262).

Kerkib põhimõtteline küsimus: kui tõsiselt sai üldse võtta Hitleri varasemaid taotlusi leida kompromiss?

Tundub, et juba varem, pärast Wehrmachti sissemarssi Prahasse 15. märtsil oli ka inglastel lõpuks mõõt täis saanud. 31. märtsil andis Briti peaminister Neville Chamberlain parlamendi alamkojas välja vekslid, mille tähtsust oli on raske ülehinnata:

Poola iseseisvust ohustava suvalise tegevuse korral, millele Poola valitsus peab eluliselt vajalikuks rahvuslike jõududega vastupanu osutada, peab Tema Majesteedi valitsus oma kohuseks toetada Poola valitsust kõigi tema võimuses olevate vahenditega (Documents 1951: 55).

23. augustil 1939 sõlmis Berliin Moskvaga mittekallaletungilepingu ehk Molotov-Ribbentropi pakti (MRP). Sellele 24. augustil lisatud salaproto-kolli pidas Hitler mitte ainult geniaalseks idapoliitiliseks käiguks (Speer 1969: 176), vaid üheks oma suurimaks välispoliitiliseks saavutuseks üldse.³ Tegelikult olid sel Saksamaa jaoks pikemas perspektiivis katastroofilised tagajärjed. Et Venemaa varem või hiljem Saksamaad ründab, selles oldi Berliinis veendunud. Sõda Poolaga tähendas aga võimalikku sõja-

³ 6. oktoobril 1939 pidas Hitler Reichstagis kõne, mis on seni vajaliku tähelepanuta jäänud. Kõne stenogrammi tähelepanelik lugemine ei saanud ega saa jätta kahtlust, et MRP avalikuks tehtud tekstiga pidi kaasnema mingi salastatud lisaprotokoll. Hitler andis oma sõnavõtu ilma tseremoonitsemata teada: „Saksamaa ja Nõukogude Venemaa on tõmmanud selge piiri mõlema poole huvisfääride vahele ning otsustanud kumbki omal poolel rahu ja korra eest hoolitseda ning vältida kõike, mis võiks partnerile kahju teha“ (Verhandlungen 1939: 56, C–D).

list konflikti — ja nii ka juhtus — Varssavile julgeolekugarantii andnud Inglismaa ja temaga liitunud Prantsusmaaga. Seega siis potentsiaalselt sõda kahel rindel.

Kätkes MRP üldse mingit ratsionaalset alget Hitleri jaoks?

Mõlemale lepinguosalisele oli selge, et tegemist on taktikalise intermetsoga suures strateegilises mängus. Hitleril oli tarvis Venemaa ründamiseks temaga ühist piiri. See oli ainus käegakatsutav kasu lepingust, sest mingist märkimisväärsest eluruumi laienemisest Poolas polnud mõtet rääkida. Ent ühisest piirist löikas samal põhjusel profiiti ka Stalin.

Eelnevast tulenevalt olid baltisakslaste kojukutsumine ja ümberasustamine (*Umsiedlung*) ning Balti riikide loovutamine Stalinile vaid pettemanöövrid. Reichstagi kõnes 6. oktoobril 1939. a rääkis Hitler sakslaste „ümberkolimisest“ üksnes üldjoontes, mainimata seejuures kordagi Balti riike. Viimased tulid teemaks teises seoses:

Saksamaa on sõlminud Balti riikidega mittekallaletungipaktid. Tema huvid seal on eranditult majandusliku iseloomuga (Verhandlungen 1939: 58, B).

Hitleri järjekordne vale, katmaks Berliini tegelikke kavatsusi, mille järgi nii Baltikum kui ka kogu NSV Liidu Euroopa osa pidid lähemas tulevikus (ning lõplikult) minema Reichi kontrolli alla. Augustis 1940 avaldas propagandaminister:

Räägime füüreriga Balti riikidest, kus venelased hirmuvalitsust sisse seavad. Ent meil ei pruugi neile mingil määral kaasa tunda ja ilma intelligentsita on nad meile vähem ohtlikud (Goebbels 1987: IV, 273).

Väärt pihtimus, mis asetab Hitleri MRP-strateegia õigesse raamistikku.

MRP sõlmiti niisiis poolte vahel, kel olid pikemas perspektiivis teineteise suhtes kurjad kavatsused. Paradoksaalsel viisil võis sellise tehingu tegemisel rolli mängida vastastikune sümpaatia. Ei maksa unustada, et diktaatorite maailmapilti iseloomustab ideoloogiliste erisuste kõrval märkimisväärne ühisosa: sügav umbusk kõige suhtes, mis tavatseb end demokraatlikuks lugeda. Antud juhul lisaks ühine „armastus“ juutide vastu.

Stalin on venelaste jaoks „isake“. Ning et ta igal aastal hoolika aednikuna hekest väljakasvanud oksad maha lõikab, s.t kindraleid ja ajakirjanikke likvideerib, see on bolševismi olemuses. Hävitab ta vähehaaval ka juute? Võib-olla nimetab ta neid ainult maailma tüssamiseks trotskistideks? [---] Igatahes oleme nüüd Venemaaga ühes paadis [---] Fühörer nägi Stalinit ühes filmis, kus see muutus talle kohemaid sümpaatseks. Sealt sai tegelikult alguse Saksa-Vene koalitsioon (Goebbels 1987: IV, 74–75).

1940. aasta novembris tegi Hitler Stalinile ahvatleva ettepaneku liituda sama aasta 27. septembris sõlmitud Saksa-Itaalia-Jaapani kolmikpaktiga, mille lähimaks sihiks oli hegemoonia Euraasias. Stalin oli nelikpakti loomisega nõus,⁴ ent esitas neli eeltingimust, millest kolm tähtsat olid järgmised: 1) Saksa vägede viivitamatu väljatõmbamine Soomest, mis 1939. a. lepingu (*sic!*) kohaselt kuulus Nõukogude Liidu mõjusfääri; 2) lähikuude (*sic!*) jooksul Nõukogude Liidu julgeoleku tagamine Türgi väinades, mille eelduseks on Nõukogude Liidu ja Bulgaaria vastastikuse abi leping ning Nõukogude maa- ja merejõudude baasi loomine Dardaneltide ning Bosporuse rajoonis; 3) Bakuust ja Batumist lõunasse, Pärsia lahe suunale jääva ruumi tunnistamine Nõukogude Liidu taotluste keskmeks (ADAP 1964: Dok. Nr. 404, 597–598). Saksa rahva juht kalile Kremli kolleegile ei vastanud, vaid kirjutas 18. detsembril alla saatuslikule direktiivile nr 21:

Saksa Wehrmacht peab olema valmis, ka enne sõja lõpetamist Inglismaa vastu, *Nõukogude Venemaa purustamiseks kiire kampaania käigus* (operatsioon Barbarossa) (Hubatsch 1965: 84).

„Sõda on pelgalt poliitika jätkamine teiste vahenditega,“ kõlab teatavasti Carl von Clausewitzi ajatu tõdemus. 22. juunil 1941 alustasid sakslased Venemaa- ehk Idakampaaniat. MRP-sse kodeeritud potentsiaalne sõda kahel rindel oli saanud tegelikkuseks. Prostalinistlik traditsioon, mida teiste seas toetavad mitmed uuemad saksa uurijad (vt Pietrow-Ennker 2011: 239–245), tõlgendab seda kui Saksamaa agressiooni Nõukogude Liidu vastu. Kättesaadavad uuemad Vene arhiiviallikad lubavad siiski

⁴ Esitatud ambitsioonikaid eeltingimusi on kummati tõlgendatud kui Moskva taotlust olla tõsiseltvõetav partner, mitte üksnes riikidevaheliste suhete objekt (Boog 1983: 31). Küsimus oli siiski selles, et Stalin tahtis küll olla väärrika klubi liige, ent nõudis liiga palju.

ühemõtteliselt väita, et Stalin valmistus palavikuliselt Saksamaa ründamiseks, kallaletungi alguseks oli määratud 12. juuli 1941 (Невежин 1999: 108–124; Мельтюхов 2000: 384–415; Зубов 2020: 411). *In aliis verbis*, sakslased olid kiiremad. Seega võib Idakampaaniat vormiliselt käsitada kui Kolmanda Reichi preventiivsõda Venemaa vastu. Punaarmee katastroofiliste kaotuste põhjuseks 1941. a oligi asjaolu, et valmistuti pealetungiks,⁵ kuid puudus igasugune kaitsestrateegia.

Teisest küljest hakkas Saksa poolel sõja esimestest päevadest kristalliseeruma arusaam, mille võib kokku võtta kolme sõnaga: „Meid on petetud“.

On kindel tõsiasi, et Hitler oli eeskujulikus teadmatuses Punaarmee tankipargi suurusest (Guderian 1960: 172) — 5000 asemel sõja algul, nagu eksimatu Juht oli arvanud, „kõigest“ 20 000, lennukeid 10 000 asemel üle 20 000 *etc.*

Me oleme Nõukogude armee löögijõudu ja ennekõike relvastust täielikult alahinnanud (Goebbels 2008: 1654–1655).

Führer on endaga sisimas rahulolematu, et lasi end teadetest bolševike potentsiaali kohta petta [---] Bolševistid ongi meie petmise peale välja läinud. Meil polnud nende arsenalide suurus, eeskätt raskerelvadest, üldse mingit ettekujutust...“ (Goebbels 2008: 1656).

Lohutuseks leidis propagandaminister:

Ehk oli päris hea, et meil polnud bolševistide potentsiaalset täpset pilti. Võib-olla oleksime siis ida- ja bolševismiküsimuse lahendamiseks kogunisti tagasi kohkunud (Goebbels 2008: 1655).

Kurikuulsas Berliini Sportpalasti kõnes pärast Stalingradi lahingut 18. veebruaril 1943 võttis propagandašeff teema uuesti üles:

On mõistetav, et bolševistliku režiimi suurejoonelistel moonde- ja bluffimanöövrite tõttu oleme Nõukogude Liidu sõjalist potentsiaali alahinnanud. Alles nüüd avaneb see meie ees kogu oma metsikus suuruses

⁵ Vrd Goebbels 16.06.1941: „Venelased on täpselt piirile koondatud, see on parim, mis meie jaoks üldse olla saab“ (Goebbels 1987: 694).

[---] Nõukogude Liit on 25 aasta kestel bolševistlikku sõjajõudu aren-
danud ulatuses, mida oli täiesti võimatu ette kujutada (Goebbels 1991:
II, 176, 184).

Kindlasti mitte polnud see „mõistetav“. Tegemist oli Saksa luure suurejoonelise altminekuga, millele sekundeeris Hitleri rassilistest ulma-dest johtuv Venemaa totaalne alahindlus. On hämmastav, et Goebbels söandas oma kõnes seda serveerida justkui loomulikku asjaolu. Tervik-
pilti vaadates võime teha hoopis teise järelduse. Propagandaministri jutt vastab küll põhijoontes tõe-
le, ent on tõlgendatav pigem teisejärgulise teguri kui põhjusena. Wehrmachi vaieldamatult paremast väljaõppest ja moodsa sõja kogemusest johtuv selge operatiiv-taktikaline ning vähemalt sõja esimesel poolel ka moraalne üleolek kompenseerisid küllaga Nõukogude relvade arvulise ja kvalitatiivse ülekaalu. Saksa poole ebaedu märgatav kui mitte peapõhjus peitus Hitleri mõistuse-
vastases idapoliitikas. Viimase suhtumine „mitteaaria“ rahvastesse võttis Idakampaania ajal aina haigemaid vorme. „Kui miski on natsionaal-
sotsialismile ja Saksamaale kahju toonud, siis just see hullumeelsus“ (Guderian 1960: 400; vrd Hillgruber 1979: 121–122).

1943. aasta jaanuaris koostas maavägede kindralstaap (*Generalstab des Heeres*) Hitlerile tähelepanuväärse märgukirja, milles tehti ette-
panek muuta okupeeritud aladel kardinaalselt senist poliitikat. Esil-
dise põhipunktid olid järgmised: a) Punaarmee vastupanutahe ei raage; b) vastupidi, Nõukogud tugevnevad „rahvasõja“ loosungi all; c) seni saksasõbralike elanikkonnakihtide häälestatus halveneb silmanähtavalt; d) bandiitide (nõukogude terminoloogias: partisanide) tegevuspiirkond laieneb; e) bandiitide kasvav aktiivsus ja rasked vead elanikkonna kohtle-
misel kahjustavad tuntavalt Saksa reputatsiooni. Tsiviilelanikega käiakse valimatult ümber kui „bolševike“ ja „alaväärtuslikega“.

Ei tunnustata nende tungi hariduse järele, nende uhkustunnet oma teh-
niliste ja kultuuriliste saavutuste üle, ei hinnata nende häbi- ega autun-
net, mis on iseäranis sügavalt juurdunud vene naises, vene rahva kõige
tugevamas elemendis (Goebbels 2008: 1866).

Kindralite poliitikasse sekkumisest ülimalt ärritatud propagandapealik avaldas lootust, et füürer ei lasku ometi selleni, et soostub memoran-

dumis esitatud seisukohtadega (*Ibid.*, 1868). Kahjuks polnud tema loo-
tus alusetu.⁶

Eestlaste, lätlaste ja leedulaste hinnangud Uuele Korrale (*Neu-
ordnung*) erinesid küll mitmete teiste Ida-Euroopa rahvaste suhtumisest
Saksa okupatsioonipoliitikasse, ent Reichi propagandapealik oli kahtle-
mata „sügavas“ eksituses, kui veel 11. märtsil 1945 mõlgutas:

Teated Baltikumist kõnelevad, et kohalikku elanikkonda on haaranud
sügav igatsus sakslaste naasmise järele. See igatsus on küll hiljaks jäänud;
Balti rahvad pidanud seda igatsust ilmutama aktiivse osavõtuga sõjast
Nõukogude vastu aastail 1941, 1942 ja 1943. Kodanlikud riigid jäävad oma
otsustega alati hiljaks ja bolševism lõikab sellest kasu (Goebbels 1977: 187).

Jättes kõrvale „igatsuse“ teema, siis millistest Eesti, Läti ja Leedu
„kodanlikest riikidest“ sai rääkida peaaegu täielikult likvideeritud oma-
riikluse tingimustes?

Igasuguse poliitika lahutamatu kaaslane on propaganda, mõistuse
kollektiviseerimise erivorm. Lisaks massiivsusele iseloomustas seda
uskumatu reglementeeritus: millistel teemadel mida ja kuidas rääkida,
millest kõnelda möödaminnes, millest üldse vaikida. Kui pärast MRP
sõlmimist teatas Londoni Daily Express, et Saksa-Vene pakt hõlmab Balti
riikidesse puutuvat salaklauslit, siis pidi DNB (*Deutsches Nachrichten-
büro*) 26. augustil 1939 väljastatud „eriinformatsiooni“ kohaselt selle
ainult välispressile mõeldud teadaandes tingimata ümber lükkama (Sün-
dermann: 30). Olgu täheldatud, et ebamugavaid teemasid eelistas Goeb-
belsi propaganda tavaliselt ignoreerida. Vahetult pärast Idakampaania
algust anti 24. juunil 1941 Saksa ajakirjandusele suunis: „Leedu ja Eesti
iseseisvustootlustest mitte kirjutada“ (*ibidem*: 170). 26. juuni: „Endiste
Balti väikeriikide ja emigrantide sümboleid ning avaldusi ei sõnas ega pil-
dis teemaks võtta“ (*Ibid.*, 171). See viimane korraldus tuli küll juba tege-

⁶ Teiselt poolt iseloomustas Tööliste-Talupoegade Punaarmee juhtkonda täielik
immuunsus igasuguste humanitaarkaalutluste suhtes. On tähelepanuväärne, et viimas-
tel aastatel on mitmed prominentsed vene uurijad pidanud võimalikuks ja vajalikuks
anda Nõukogude vägede tegevusele adekvaatsem hinnang. „Mitte ristiinimesed, vaid
metsik hord ujutas Euroopa üle aastail 1944–1945“ (Зыбов 2020: 584). Tõele au andes
kahvatusid Punaarmee „vabastusmissiooni“ ees isegi mongoli-tatari röövretked Euroo-
passe 13. sajandil.

vusse asuvast Rosenbergi „höivatud Ida-alade ministeeriumist“, kuid oli samuti suunatud Eesti, Läti ja Leedu riiklike iseseisvuspüüdluste vastu.

Kogemus näitab, et ka kõige filigraansem propaganda muutub jõuetuks, kui vahetu tegelikkus töötab selle vastu. Arutu *Ostpolitik* rahvusküsimuse lahendamisel võttis Reichi propagandalt usaldusväärse ja osutas lõppkokkuvõttes hindamatu teene stalinlikule ajupesukonveierile (vrd Guderian 1960: 400–401).⁷

Ajaloo teed on aimamatud. Veel Stalingradi lahingu ajal 1942. a detsembris algasid Rootsis Stockholmi lähedal Nõukogude poole initsiatiivil (!) salajased läbirääkimised separaatrahu sõlmimiseks, mis kestsid oletatavalt 1943. a maini (Mastny: 1371–1376). Stalini tingimused: Saksa vägede väljaviimine ja piiride taastamine 1941. a. juuni seisuga (*Ibid.*, 1376), teistel andmetel Esimese maailmasõja eelsetes piirides 1914 (Maser 1984: 437). Hitler nõudis kontrolli Ukraina üle, Stalin keeldus. Pärast Kurski lahingut juulis-augustis 1943. a polnud Stalin aga vahe-rahust enam huvitatud. Sellest polnud aru saanud Hitleri propaganda-minister, kes veel 23. septembril 1943 pidas tarvilikuks targutada:

Milline asjade seis ka poleks, püüan füürerile selgeks teha, et vaja on ühe või teise poolega kokkuleppele jõuda [---] Peame sõjast kahel rindel kuidagi välja tulema (Goebbels 2008: 1959).

Liiga hilja — Läänega polnud lepe nagunii võimalik, nüüd langes ära ka Ida.

Polnud vähimat kahtlust, *Ostpolitik* oli lootusetult läbi kukkunud. Selles Saksamaa jaoks juba lõplikult kaotatud sõjas tähendas Stalini tingimuste tagasilükkamine riiklikku suitsiidi. Tõsi, pikemas perspektiivis — Hitleri võimule jäädes — poleks ka see Saksamaad päästnud.

Saksamaa oriendipoliitika

Bismarck oli veendunud, et Saksamaal tuleb lahti öelda suvalistest koloniaalsetest kiusatustest: „Siin asub Venemaa [---] ja siin Prantsusmaa

⁷ Vaatamata põlgusele Moskva propaganda suhtes, möönis Goebbels: „Loen üksikasjalikku märgukirja Vene bolševistliku raadiopropaganda kohta. Siin tuleb meil mõnigi kõva pähkel pureda. See on küll juutide tehtud, ent pole nii tobe kui Inglise oma“ (Goebbels 1987: 706).

ning meie oleme keskel; see on minu Aafrika kaart“ (Bismarck 1926: 646). 1871. a kevadel rahuläbirääkimiste ajal prantslastega teravmeelitses Bismarck:

Ma ei taha mingeid kolooniaid. Need on head üksnes niivõrd, kui võrd pakuvad uusi töökohti ametnikele. See koloniaalvärk on meie jaoks samasugune luksus nagu siidine sooblinahast kasukas poola aadlikule, kel särkigi pole (Bismarck 1924: 503).

Veel 10 aastat hiljem võis ta kinnitada, et niikaua, kui tema on riigikantsler, ei aja sakslased mingit koloniaalpoliitikat. Ent, *tempora mutantur*, alates 1880ndate keskpaigast oli Bismarck lõpuks sunnitud massiivsele survele järele andma ja kahetsevalt sedastama:

Ma ei ole põhimõtteliselt koloniaalinimene. Mul olid koloniaalpoliitika osas põhjendatud kahtlused ja ainult avaliku arvamuse surve sundis mind alla andma. Ma olin kolooniate rajamise vastu ja kuuletusin üksnes kaasmaalaste enamusele, enamusele Reichstaxis (Kohl 1894: 576).

Kahtlemata oli avalik arvamus Bismarcki jaoks tähtis, ent ei tohi unustada, et tegemist oli reaalspoliitikuga *par excellence*. *Realpolitik* tähendas tollastes tingimustes aga eeskätt seda, et haavatavast asendist johtuvalt pidi Berliin igal hinna eest vältima sõda Euroopas. Täpsemalt, kahel rindel korraga, Prantsusmaa ja Venemaa vastu. Selle sihi nimel pidas Bismarck mõistlikuks loobuda agressiivsest koloniaalekspansioonist Aasia ja Aafrika suunal. Lisaks pidid rahu säilitamist Euroopas hõlbustama „saksa karakteri objektiivsus“ ning asjaolu, et Saksamaa ei kavatse tulevikus teiste riikide arvel piire korrigeerida (Bismarck 1898b: 267). Vastumeelsus koloniaalpoliitika suhtes ei takistanud Bismarckil mõistagi ajamast mõõdukalt aktiivset oriendipoliitikat.

19. saj teise poole rahvusvaheliste suhete tähtsaks kui mitte keskseks kujundajaks oli ühelt poolt Briti impeeriumi ja teiselt poolt Vene Keisririigi vastasseis Kesk- ning Lähis-Idas. 1871. aastal suurriigiks ühendatud Saksamaa eluliseks huviks oli võimaluste piires selle vastuolu konserveerimine (Mark 2012: 13–14). Bismarcki põhimõte oli ülimalt lihtne: mida vähem Vene vägesid Euroopas, seda kasulikum Saksamaale.

„Türklaste ja sakslaste vastastikune armastus on nii vana, et ei purune iialgi“ (Böer 2002: 24).⁸ Nii olevat Bismarck öelnud 1871. a augustis Basiretçi Ali Efendile, Osmanite impeeriumi ühe mõjukama ajalehe Basiret omanikule. Ülearu soojad kahe riigi suhted raudse kantsleri ajastul siiski polnud. 1878. a suvel toimus Berliinis esinduslik kongress, kus pandi paika Euroopa riigipiire. On tähelepanuväärne, et Bismarck ei tahtnud „armsamale“ tippkohtumisel osaluseks kutsetki saata (Cebeci 2010: 44).

Saksa-Türgi suhted hakkasid paranema alles Wilhelm II valitsemisajal, eriti jõudsalt enne Esimest maailmasõda, millest Türgi võttis osa Saksamaa liitlasena. Vastu levinud arvamust sai selles liidus rohkem petta Saksa pool. Osmanid suutsid Saksa riigi rahakotti nii sõja ajal kui ka hiljem tuntavalt kergemaks teha. Peale selle „ei näidanud Türgi riik üles kalduvust austada talle liidulepingutes pandud kohustusi seni, kuni polnud sunnitud oma valdusi kaitsma“ (Gieler 2017: 23–24). Loomulikult oli sakslastele teada Türgi nõrk sõjaline potentsiaal. Ent Saksa kindralstaap oletas naiivselt, et osmanite sultani kui kõigi sunniitide kaliifi võimuses on välja kuulutada püha sõda (*džihaad*), mis võiks Antandi kolooniate enamalt jaolt moslemitest koosneva elanikkonna mässule või koguni revolutsioonile ohutada (*Ibid.*, 20). Türgi liidrid ei kiirustanud seda illusiooni hajutama. Lüüasaamine Esimeses maailmasõjas viis Saksamaa viieteistkümneks ning Türgi ligemale kahekümneks aastaks välispoliitiliste autsaiderite hulka.

Keeruliseks kujunesid kahe riigi suhted 1930ndate teisel poolel, Kolmanda Reichi üldise välispoliitilise aktiivsuse suurenemise foonil. *Mein Kampf*is polnud Hitler Türgit kordagi teemaks võtnud. Küll aga juba 1928. a kirjutatud ja esimest korda alles 1961. a ilmunud *Teises raamatus* (*Hitlers zweites Buch: Ein Dokument aus dem Jahr 1928*). Lüüasaamisele Esimeses maailmasõjas aitasid võimete piires kaasa nigelad sõbrad: „ilmvõimatu riiklik moodustis Austria-Ungari ühel ning igavesti haige ja nõrk Türgi teisel pool“ (Hitler 1961: 103). Ka oli tulevasel riigikantsleril kahju, et sõja ajal ilmutatud „täiesti ebatõeline sümboolne Türgi vastu“ lõi mõra Saksa-Itaalia suhetesse (*Ibid.* 97).

⁸ Ütlus tundub olevat türklaste seas populaarne, seda ei unustanud oma 2018. a. Saksamaa visiidi ajal (mitte kõige halvemas saksa keeles) kordamast Türgi president Recep Tayyip Erdoğan (Gökkaya 2018). Bismarckile omistatakse teinigi suurepärase sentents: „Türkklased on ainsad oriendi džentelmenid“ (Barth 1898: 161). Meile teadaolevalt pole ta seda kunagi väitnud.

Kehvast tervisest sõltumata on Türgi geograafia — *de facto* kontroll võimaluse üle jõuda Vahemerelt Mustale merele, „kõditamaks Venemaa pehmet kõhualust“ — soetanud talle aegade jooksul mõjukaid kosilasi. Vaatamata kõhklustele otsis ka Hitler Teise maailmasõja puhkedes võimalusi Saksa-Türgi sõjalise liidu loomiseks, küll tulemusteta.

Läbi ajaloo oli Türgi oma peavaenlaseks pidanud Venemaad. Saksa-Vene poliitilise vastasseisu teravnemine 1930ndatel vastas seega igati Ankara huvidele, MRP sõlmimine seevastu kutsus seal esile tõelise šoki (Isci 2014: 74; Gieler 2017: 22–23). President İsmet İnönü konstrueeritud rahvusliku julgeoleku doktriin oli täielikult kokku varisenud. Türgi lehed märkisid teraselt, et poolte võetud kohustused lepingus on reguleeritud uskumatult üldsõnaliselt.

Taolises olukorras tuleb arvata, et selle käigu taga on mingid varjatud motiivid. On võimatu ette kujutada, et Nõukogud, kes ajavad väikeste Balti riikide küsimuses juuksekarva lõhki, annaksid Kolmandale Reichile lääne- ja lõunapiiridel täieliku tegevusvabaduse (Isci 2014: 75).

Kujunenud pingelises õhkkonnas sõlmis Türgi 19. oktoobril 1939 nn Ankara pakti Inglismaa ja Prantsusmaaga. Ehkki leping pani Türgile teatud sõjalised kohustused, ei kiirustanud viimane neid täitma (Kiliç 2015: 212). Sellele vaatamata tumestas pakt märkimisväärselt Saksa-Türgi vahekordi. 20. oktoobril 1940 ilmus Saksa ülimõjukas nädalalehes *Das Reich* artikkel, mis kahtlemata väljendas riigi kõrgema poliitilise juhtkonna meeleolusid. Artiklis tõdeti kahetsusega, et Türgi on unustanud Esimese maailmasõja relvavendluse. Refereeriti Türgi lehtede sõjakaid avaldusi: kui sakslased püüaksid läbi riigi Süüriasse ja Egiptusse marssida, leiaksid nad eest kaks miljonit tääki, mis sulgevad tee. Artikli lõpus ei puudunud Berliini varjatud ähvardus Ankara aadressil (Häfner 1940).

Kui Saksa väed 1941. a. juuni alguseks vallutasid Kreeta saare, võinuks ähvardus teoks saada. „Võib-olla lööme siiski veel Türgi pihuks ja põrmuks, et hõlpsamini Egiptusse jõuda“ (Goebbels 1987: 697). Pinged maandas ootamatu intermetso.

Nähes Türgi rahutust, kirjutas füürer Hitler mulle isikliku, meie maa vastu sõprust väljendava kirja, ning mina vastasin talle valitsuse soovi-

tusel. Meie edasine kirjavahetus lõi vastastikuse usalduse õhkkonna, mis materialiseerus Türgi-Saksa lepingus 18. juunist 1941 (Inönü 1992: 20).

12. juulil 1941 võttis Reichi välisminister Joachim von Ribbentrop vastu Türgi presidendi eriesindaja Cevat Açıkalını. Ribbentropi looritamata soovile näha Ankarat sõjas Saksa poolel Açıkalın ei reageerinud (*sic!*), vaid väljendas üksnes Türgi rahulolu 18. juuni leppe üle.

Riigipresident ise on volitanud mind teatama, et tema ja kogu rahvas usuvad kindlalt füüreri sõna (ADAP 1970b: Anhang I, 827).

Sama aasta novembri algul ei unustanud president Inönü mainimast, et Saksa püüdlustele pruukida Türgi pinda manöövriteks Egiptuse suunal võib järgneda relvastatud arusaamatus kahe riigi vahel (Boelcke 1969: 252). Esimese ilmasõja kogemus kannustas türklasi iga hinna eest neutraliteedi säilitamiseks hoiduma suurest heitlusest, isegi brittidelt (*sic!*) võeti voli kasutada Türgi territooriumi relvade transiidiks (Türkiye 2002: 455).

Saksameelse propaganda mõju Türgis jäi tagasihoidlikuks, eeskätt muidugi seetõttu, et 60–70% türklastest ei osanud lugeda (Pekesen 2014: 6). Ühtaegu on usutav, et Hitlerit toetavat ja üldpilti mitte määravat ajakirjandust ajendas tegutsema mitte niivõrd germanofiilia, kuivõrd Berliini raske rahakott (vrd Pekesen: 208).

Saksa-Jaapani ametlik läbikäimine sai alguse 24. jaanuaril 1861, mil Preisimaa ja Nippon sõlmisid sõprus-, kaubandus- ning meresõidulepingu. Kui Otto von Bismarck sai 1862. aastal Preisimaa ministerpresidendiks, oli tal vastrajatud Saksa Reichi esimese kantslerina au tervitada tollast Jaapani välisministrit Iwakurat (Kreft 2015: 2). Preisi süsteem sai Jaapani moderniseerimise aluseks. Valitud arengumudeli kasuks kõnelesid ennekõike Saksa kiiresti arenevad tehnoloogia- ning militaarvaldkond, riiklik korraldus konstitutsioonilise monarhia näol, piiratud demokraatlikud õigused, arenenud õigus- ja haldussüsteem.

Saksa-Jaapani idüllilised suhted leidsid teenimatu lõpu keiser Wilhelm II troonijal. 1895. a tuli Wilhelm II välja „kollase hädaohu“ (*die gelbe Gefahr*) ideega, mida hakkas jõudsalt propageerima. Veel 1922. a Berliinis ilmunud memuaarides haletses troonilt tõugatu inglasi:

Kunagi, kui Hongkong on kaduva teed läinud, teeb Inglismaa endale kibedaid etteheiteid, et hülgas vana ja talle nii palju kasu toonud põhimõtte: „White man together against coloured man“ (Kaiser 1922: 66).

Tõeliselt dramaatiliseks kujunesid Jaapani suhted Kolmanda Riigiga. 25. novembril 1936 kirjutasid Saksamaa ja Jaapani esindajad Berliinis alla Antikominterni paktile, mis oli määratud kammitsema kommunistlikku õõnestustegevust maailmas. Pakt koosnes kolmest osast: viieaastase kehtivusajaga pakt ehk leping ise (Reichsgesetzblatt 1937: 27–29), peamiselt infovahetust käsitlev lisaprotokoll (*Ibid.*, 29–30) ning Nõukogude Liidu vastu suunatud salajane lisaleping. Uurijad on seni ootuspäraselt tähelepanu pööranud ennekõike viimase teisele artiklile:

Kõrged lepingupooled ei sõlmi lepingu kehtivuse ajal vastastikuse nõusolekuta Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liiduga mingeid poliitilisi lepinguid, mis pole kooskõlas käesoleva lepingu vaimuga (Weinberg 1954: 197).

MRP-d sõlmides rikkus Saksamaa ühemõtteliselt ja kahes punktis Antikominterni pakti salalisa teist artiklit: esiteks, sõlmis Moskvaga leppe Jaapani nõusolekuta, teiseks, sõlmis leppe, mis oli kooskõlas küll Kominterni,⁹ mitte aga Antikominterni põhimõtetega.

Sootuks vähem on uurijate fookusse jäänud salaprotokolli esimene artikkel:

Peaks üks kõrgetest lepingupooltest sattuma provotseerimata ründe või ründeähvarduse objektiks Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu poolt, kohustub teine Kõrge Lepingupool hoiduma igasugusest tegevusest, mis võiks Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidule kasuks tulla (*Ibid.*).

MRP-d sõlmides rikkus Saksamaa selgelt seda artiklit ja sellel olid Jaapani jaoks traagilised tagajärjed. Selgituseks ajalooline tagasisivaade.

11. maist kuni 16. septembrini 1939 leidis Mongoolia-Mandžuuria piiril aset relvastatud konflikt, mis sai alguse Nõukogude Liidu toetatud Mongoolia provokatsioonidest vaidlusalusel piirialal. Lahingud, mida tuntakse Halhõn goli sõjalise konflikti, *resp.* Nomonhani intsidendi (*Nomonhan jiken*) nime all, kulmineerusid 20. augustil alanud Nõukogude vastupealetungiga, mille käigus piirati sisse ja purustati Jaapani

⁹ Visionääride tähelepanu tohiks pälvida Kominterni, *resp.* Kommunistliku internatsionaali logo: neli punast mandrit (ilma Austraaliata) kollase sirbi ja vasara haardes.

Kwantungi armee. MRP läbirääkimiste raames *expressis verbis* või *implicite* väljendatud Saksa neutraliteet andis Stalinile võimaluse paisata Mongooliasse ülekaalukad eliitjõud ja see oli just see „tegevus, mis võiks Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidule kasuks tulla“ ning millest Berliin kohustus pakti salaprotokolli esimese artikli kohaselt hoiduma.

On enam kui kõnekas, et Hitler sõlmis pakti Staliniga täpselt sel ajal, mil sakslastega liidus olevad jaapanlased pidasid venelastega viimaseid raskeid kaitselahinguid. Vähe sellest, Berliin polnud eelnevalt Tōkyōt plaanitavast lepingust isegi teavitanud, mistõttu MRP tuli Jaapanile tõelise šokina (Martin 1976: 364; Herde 2018: 22;). 23. augusti õhtul andis Schulenburg, Saksa suursaadik Moskvast, välisminister Ribbentropi auks eine, kuhu oli kutsutud Itaalia suursaadik Rossi, ent mitte kedagi Jaapani esindusest (Ribbentrop 1939).

Pacta sunt servanda — üks Rooma õiguse alustalasid, mis oli Jaapanis tänu kultuurilisele eetosele enesestmõistetav, Euroopas aga mitte. Ent naaskem korra 1939. a kevadesse. 15. mail 1939 ilmus Berliinis ajakirja Berlin-Rom-Tokio esmanumber, milles riigikantsler deklareeris veel pühalikult:

Meie suhted Jaapaniga rajanevad sellel, et mõlemad maad astuvad vastu igasugustele katsetele levitada bolševismi — ükskõik, kus see aset leiab — põlgusega, ja seal, kus see meid endid ähvardab, vaenuga (Koltermann 2009: 11).

Kolm kuud ja üks nädal hiljem oli see juba täieõiguslik makulatuur. 17. novembril 1940 saatis Hitler keiser Hirohitole (Shōwa) keisrikoja 2600. aastapäeva puhul soojadest sõnadest tiine telegrammi (Völkischer Beobachter, 17.11.1940). Läkitus tuli kahe riigi suhetele kahtlemata kasuks, ent ei kõrvaldanud Tōkyō umbusku oma Berliini sõbra suhtes.

Seonduvalt 1941. a. juunis alanud Idakampaaniaga kujutasid Saksa-Jaapani liitlaskesuhed endast korralikku müsteeriumi. Küsimus on selles, et asjakohased dokumendid on sel määral vasturääkivad, et teevad koherentse tervikpildi loomise keerukaks kui mitte võimatuks. 16. juunil 1941, vähem kui nädal enne sõda, kirjutas Goebbels:

Jaapan on meiega liidus. Ka tema jaoks on aktsioon vajalik. Tōkyō ei võtaks iialgi Ameerikat ette, kui veel täies elujõus Venemaa selja tagant ähvardab (Goebbels 1987: IV, 695).

Kui seda võis tõlgendada ministri isiklikku seisukohana, siis järgmist, 9. juulil kirjapandut kindlasti mitte:

Kas jaapanlased sõjategevuse laienedes otsustavalt võitlusse sekkuvad, pole hetkel päris selge. Fühörer usub seda kõige kindlamalt. Kui nad täna veel kõhklevad, võib seda seletada töigaga, et rahvast tuleb selliseks sammuks ikkagi ette valmistada. Igatahes arvab fühörer, et meie võitluses bolševismiga ei jää Jaapan niikaua ootama, kui bolševistid tegid seda meie sõjas Poolaga. Kergendus idast saab meile üksnes meeldiv olla (Goebbels 2008: 1626–1627).

Sama tonaalsust õhkub 19. augusti sissekandest:

Fühörer on veendunud, et Jaapan ründab Nõukogude Liitu. See ei rippuvat ära sellest, kas meie oleme juba Moskvas, vaid üksnes vihmaperioodi lõpust, mida on varsti oodata (*Ibid.*, 1657).

Ka kuu hiljem pole Hitler kaotanud lootust, kuid nüüd on see segunenud sapisel irooniaga:

Kogu see meeleheitlik olukord, milles on praegu Nõukogude Liit, jätab loomulikult vastava mulje ka Jaapanile. Fühörer loodab, et Tōkyō siiski veel ründab; millal, seda ei saa hetkel öelda, aga kui situatsioon on Moskva jaoks muutunud juba täiesti väljapääsmatuks, ei jäta jaapanlased kasutamata juhust saaki jagada (*Ibid.*, 1673).

Ning lõpuks veel üks jutuaajamine Hitleriga:

Fühörer paneb suuri lootusi Jaapanile. Ta usub, et viimane alustab teatud tingimustel lähemas tulevikus aktiivset sõjategevust.

Ent seekord oli skeptilisem juba propagandapealik:

Ma ei jaga neid lootusi. Ma usun, et jaapanlased teevad kõik, kas jõuda kokkuleppele Ühendriikidega või venitada asjaga niikaua, kui Moskvaga on asi selge (*Ibid.*, 1709).

Mõlemad eksisid. Tōkyō oli juba suvel langetanud otsuse loobuda sõjakäigust Nōukogude Liidu vastu ja rünnata Briti koloniaalimpeeriumi (Ishiwatari 1954–1960: 14; Хаттори 1973: 46; Martin 1976: 468; Hillgruber 1979: 119). Detsembris 1941 astus Jaapan lõpuks sõtta, kuid ründas kõigepealt hoopis Ameerikat. See oli sundotsus, mille tingis USA presidendi Roosevelti varjamatult prostalinlik (*dear Uncle Joe*, armas Onu Jossif) maailmapilt ning sellest johtuv Jaapani riiklikku eneseväärikust salvav ultimatiivne askeldamine (vrd Хаттори 1973: 43–57).

Vahetult pärast sõja algust kannustas välisminister Ribbentrop Jaapani suursaadikut Hiroshi Ōshimat väsimatult tagant, et too õhutaks igal mõeldaval viisil oma valitsust tegutsema. Ühtlasi andis ta 28. juunil Saksa saatkonnale Tōkyōs korralduse pruukida kõiki kanaleid Jaapani kohese sekkumise tagamiseks Saksa poolel. Välisministri suuniste kohaselt tuli jaapanlasi veenda järgnevas: a) Vene riigi purukslöömine on lähema aja küsimus; b) Venemaa kiire purustamine muudab Inglismaa olukorra lootusetuks; c) sellest tulenevalt kaob ameeriklastel motiiv astuda sõtta; d) seega on Jaapani jaoks saabunud hetk, mida tuleb kasutada.

Jaapani lülitumine sõjategevusse juba lõõdud Nōukogude Venemaa vastu kahjustaks teda märkimisväärsel viisil moraalselt ja poliitiliselt (ADAP 1970a: Dok. Nr. 35, S. 33–34).

On väheusutav, et Ribbentrop tegutses omal algatusel Hitleri teadmata, nagu väidavad mõned autorid (Hillgruber 1979: 120).

14. juulil 1941. a vestles Hitler isiklikult ning „usalduslikult“ Jaapani suursaadikuga. Jutuajamise käigus andis riigikantsler mõista, et sõda tuleb alustada alati õigel ajal ja õiges kohas ning Jaapanil olevat praegu just selline võimalus. Tema, Hitler, ei rääkivat seda sellepärast, et vajaks abi. Ta võiks ka üksi võidelda, ent mõtleb Jaapani tulevikule:

Hetk, mil oleme Venemaa puruks lõõnud, on ka Jaapani jaoks saatustlik [---] Venemaa põrmustamisest peab saama Saksamaa ja Jaapani poliitiline elutöö (ADAP 1970b: Anhang II, S. 833–834).

Selgemalt on raske öelda. Saksamaa saab ka üksi Venemaaga hakkama, ent Jaapaniga koos on see hõlpsam ning ühtaegu viimasele kõigiti kasu-

lik. Teisalt räägivad mitmed dokumendid huvi puudumisest taolise koostöö vastu.

5. märtsil 1941 andis Hitler välja viiest punktist koosneva direktiivi nr 24 „Koostööst Jaapaniga“, milles sedastatakse: koostöö eesmärgiks peab olema Jaapani võimalikult peatne aktiivsus Kaug-Idas. Seeläbi seotakse tugevad Inglise jõud ja Ameerika Ühendriikide huvid raskuspunkt liigub Vaiksele ookeanile.

Barbarossa operatsiooni kohta ei tohi Jaapani diplomaatidele anda mingeid vihjeid (Hubatsch 1965: 121–123).

Vestluses Jaapani välisministri Yōsuke Matsuokaga 27. märtsil käis riigikantsler välja põhimõtteliselt sarnase stsenaariumi. Jaapan ei tohiks jätta kasutamata soodsat juhust rünnata Briti positsioone Kaug-Idas. (Hillgruber 1967: 507–508). Mõnede uurijate hinnangul lootis Hitler jaapanlaste liikumist lõunasse juba mais 1941 (Hillgruber 1979: 118).

Seega siis: ühelt poolt soovis Hitler Jaapani viivitamatut sõtta astumist Venemaa vastu, teiselt poolt aga ajendas ründama Briti valdusi Kaug-Idas. Kumba Hitlerit tuleks tõsiselt võtta? Esmapilgul tundub, et loogilisem oleks uskuda esimest. Saksamaa ja Jaapani koordineeritud sõjakäik Venemaale oleks saanud viimasele tõenäoliselt saatustlikuks (vrd Martin 1995: 287–289; Žerko 2005: 120). See olnuks Saksamaa ainus reaalne šanss ellu jääda. Olgu lisatud, et Jaapani Kwantungi armee oli augustiks 1941 saavutanud oma lahinguvõimekuse kõrgpunkti (Ishiwatari 1954–1960: 15).

„Teise Hitleri“ toetajad on esitanud rea argumente, millest põhiliselt on järgmised: esiteks, Hitler oli endas sedavõrd kindel, et luges iga-sugust abi liigseks. Taolist võimalust kinnitavad osalt kantsleri ülimalt optimistlikud ennustused:

Führer hindab aktsiooni kestuseks neli kuud, mina veel vähem. Bolševism variseb kokku nagu kaardimajake (Goebbels 1987: 695).

Teiseks kahtlustas Hitler, et jaapanlased lasevad sakslastel teha musta töö ja ilmuvad välja alles koristustöödeks (*Erntehelfer*) (Martin 1969: 19). Taolisi vihjeid nägime juba eelnevalt tsiteeritud Goebbelsi päevikutes (Goebbels 2008: 1673, 1709). Kolmanda ja keskse argumenti lähteks

on Saksa riigi kantsleri rassiteoreetilised harrastused. Kuni 1945. aastani polevat Hitler suutnud üle saada oma doktrinäärsetest eelarvamus-test jaapanlaste suhtes ja olevat seetõttu vältinud konkreetseid leppeid Jaapani kui võrdväärse partneriga. Germaani rass pidi alaväärtuslikud slaavlased (*slawische Untermenschen*) alistama ilma „kollaste“ abita (Martin 1976: 458, 467).

Hitleri tõelised püüdlused jäävad seega selgusetuks. Oli täiesti loomulik, et füürer võis varjata ja varjaski jaapanlaste eest oma välispoliitika tegelikke motive. Ent miks pidi Hitler sel juhul propagandistlikult eksitama oma siseringi kuuluvat Saksamaa propagandaministrit?

Antud küsimusel on teinegi pool: kas Jaapan üldse soovis osa võtta ristiretkest Venemaa vastu? Veel sõja algul polnud Tökyös lõplikku selgust. Revanšihimuline Suur-Jaapani Keisririigi armee (*Dai-Nippon Teikoku Rikugun*) eesotsas Kwantungi grupeeringuga toetas rünnakut Venemaa vastu. Suur-Jaapani Keisririigi merevägi (*Dai-Nippon Teikoku Kaigun*) seisis sellele vastu. Ning taas oleme jõudnud MRP lepingu juurde. Nägime, et see oli Saksa idapoliitika *salto mortale*, mis tõi paratamatult kaasa sõja kahel rindel. Nüüd võime öelda, et MRP-l olid Kolmanda Reichi jaoks saatuslikud tagajärjed ka oriendipoliitika tasandil. Võis Tökyō olla kindel, et Hitler ei ürita suvalisel hetkel sõlmida Staliniga midagi uue MRP taolist, jättes Jaapani visavii Venemaaga? On igati loogiline oletada, et just MRP kallutas lõpuks vaekausi Venemaa-käigu kahjuks. 9. augustil 1941 langetas Jaapani kõrgem poliitiline ja militaarjuhtkond otsuse liikuda mitte põhja, Venemaa vastu (*Hokushin-ron*), vaid Singapuri suunal lõunasse (*Nanshin-ron*) (Ishiwa-tari 1954–1960: 14–15; Хаттори 1973: 46).

Ootuspäraselt ei jäänud Tökyō plaanid Nõukogude luurele saladuseks, milline asjaolu lubas Stalinil toime panna elegantse pöörd-Nomonhani: kui MRP läbirääkimised 1939. a hilissuvel võimaldasid tal paisata ülekaalukad jõud Euroopast Kaug-Itta Jaapani vastu, siis 1941. a sügistalvel võimaldas Jaapani otsus — suurel määral sellesama MRP järelmina — tõmmata vajalikud lisajõud Kaug-Idast Euroopasse Saksamaa vastu.¹⁰ Ehkki Moskva lahingul oli mitte sõjaline, vaid pigem psüh-

¹⁰ Siberist toodud 34 eliitdiviisist olid venelaste vastupealetungi alguseks täies lahinguvõimelduses 21, mis otsustasid suurel määral lahingu tulemuse (Stühling 2011: 227; vrd Guderian 1960: 235–236).

holoogiline tähendus, oli pikemas plaanis selge, et liisk on langenud, ja mitte Kolmanda Reichi kasuks.

Bismarck pani paika Saksamaa ratsionaalse välispoliitika peajooned, milles riigi huvi, *raison d'état*, seisis vääramatult esikohal. Wilhelm II uskus, et mõistab Saksa huve Bismarckist paremini ja komistas idapoliitikale. Hitler tegi ida- ja oriendipoliitika nurgakiviks oma irratsionaalsed nägemused, millest piisas Saksamaa täielikuks ning pöördumatuks põhjalaskmiseks. Saksamaa on aegade pikku olnud liiga väike, et olla esimene, ning liiga suur, et olla teine. Wilhelm II ja ennekõike Hitler andsid parima, et vabastada Saksamaa sellest tülikast kollisioonist.

Kirjandus

ADAP (*Akten zur deutschen auswärtigen Politik*) 1964. Serie D: 1937–1945. Bd. XI. 2. Bonn: Gebr. Hermes KG

ADAP 1970a. Serie D: 1937–1941. Bd. XIII. 1. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht

ADAP 1970b. Serie D: 1937–1941. Bd. XIII. 2. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht

Barth, Hans 1898. *Türke, wehre Dich!* Leipzig: Gebhardt und Wilisch

Bismarck, Otto von 1898a. *Gedanken und Erinnerungen*. Bd 1. Stuttgart: Cotta

Bismarck, Otto von 1898b. *Gedanken und Erinnerungen*. Bd 2. Stuttgart: Cotta

Bismarck Otto von 1924. *Die gesammelten Werke*. Friedrichlsruher Ausgabe, Bd. VII: *Gespräche*. Hrsg. Willy Andreas. Berlin: Otto Stollberg & Co Verlag für Politik und Wirtschaft

Bismarck, Otto von 1926. *Die gesammelten Werke*. Friedrichlsruher Ausgabe, Bd. VIII: *Gespräche*. Hrsg. Willy Andreas. Berlin: Otto Stollberg & Co Verlag für Politik und Wirtschaft

Bismarck, Otto von 1933. *Die gesammelten Werke*. Friedrichlsruher Ausgabe, Bd. XIV/I: *Briefe*. Hrsg. Willy Andreas. Berlin: Otto Stollberg & Co Verlag für Politik und Wirtschaft

Boelcke, Willi (Hrsg.) 1969. *Wollt Ihr den totalen Krieg? Die geheimen Goebbels-Konferenzen 1939–1943*. München: DTV

Boog 1983 = *Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Bd 4. Der Angriff auf die Sowjetunion.* Hrsg Boog Horst et al. Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt

Broszat, Martin 1972. *Zweihundert Jahre deutsche Polenpolitik.* Frankfurt: Suhrkamp Verlag

Böer 2002 = *Türken in Berlin 1871–1945. Eine Metropole in den Erinnerungen osmanischer und türkischer Zeitzeugen.* Hrsg Ingeborg Böer, Ruth Haerkötter, Petra Kappert. Berlin, New York: De Gruyter, 2002

Cebeci, Mehmet 2010. *Die deutsch-türkische Beziehungen in der Epoche Abdülhamids II (1876–1908): Die Rolle Deutschlands in der türkischen Außenpolitik.* Marburg: Tectum Verlag

Documents = *Documents on British Foreign Policy 1919–1939.* Third Series. Vol. IV. London: H.M.S.O., 1951

Fest, Joachim C. 1993. *Das Gesicht des Dritten Reiches: Profile einer totalitären Herrschaft.* München: Piper

Gieler 2017 = *Deutsch-türkische Beziehungen. Historische, sektorale und migrationsspezifische Aspekte.* Hrsg. Wolfgang Gieler, Burak Gümüş, Yunus Yoldaş. Frankfurt: Internationaler Verlag der Wissenschaften

Goebbels, Joseph 1977. *Tagebücher 1945: Die letzten Aufzeichnungen.* Einführung von Rolf

Hochhuth. Hamburg: Hoffmann und Campe Verlag

Goebbels, Joseph 1987. *Die Tagebücher — Sämtliche Fragmente: Aufzeichnungen 1924–1941*, 5 Bde. Hrsg Elke Fröhlich. München: Saur

Goebbels, Joseph 1991. *Reden 1932–1945.* 2 Bde. Hrsg Helmut Heiber. Bindlach: Gondrom

Goebbels, Joseph 2008. *Tagebücher 1924–1945*, 5 Bde. Hrsg. Ralf G. Reuth. München: Piper

Gorlow, Sergej A. 1998. Moskau – Berlin: Die militärpolitische Zusammenarbeit in der Rapallo-Periode (1920–1933). — *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. Neue Folge*, Bd. 46, H. 2, S. 256–268

Guderian, Heinz 1960. *Erinnerungen eines Soldaten.* Neckargemünd: Kurt Vowinkel Verlag

Gölkaya, Hasan 2018. Religion, Politik und ein bißchen Mesut Özil. — *Zeit*, 29.09.2018.

Хаттори, Такусиро 1973. Япония в войне 1941–1945. Москва: Воениздат

Herde, Peter 2018. *Die Achsenmächte, Japan und die Sowjetunion: Japanische Quellen zum Zweiten Weltkrieg (1941–1945).* Berlin/Boston: Walter de Gruyter

Hillgruber, Andreas (Hrsg.) 1967. *Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler: Vertrauliche Aufzeichnungen über Unterredungen mit Vertretern des Auslandes 1939–1941*. Frankfurt am Main: Bernard & Graefe Verlag für Wehrwesen

Hillgruber, Andreas 1979. *Deutschlands Rolle in der Vorgeschichte der beiden Weltkriege*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht

Hitler, Adolf 1936 [1925,1927]. *Mein Kampf*. München: Zentralverlag der NSDAP, Franz Eher Nachfolger

Hitler 1961 = *Hitlers zweites Buch: Ein Dokument aus dem Jahr 1928*. (Quellen und Darstellungen zur Zeitgeschichte, Bd. 7). Hrsg. Gerhard L. Weinberg. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt

Hitler 2016 = Hitler, *Mein Kampf: Eine kritische Edition*. 2 Bde. Hrsg. Christian Hartmann et al. München-Berlin: Institut für Zeitgeschichte.

Hoffmann, Hermann 1913. *Fürst Bismarck 1890–1898*. 2 Bde. Stuttgart, Berlin, Leipzig: Union Deutsche Verlagsgesellschaft

Hubatsch, Walther (Hrsg.) 1965. *Hitlers Weisungen für die Kriegführung 1939–1945*. München: dtv

Häfner, Otto Ph. 1940. Einsame Türkei: Folgen eines Bündnisses. — *Das Reich*, 20.10.1940, Nr. 22

Isci, Onur 2014. *Russophobic Neutrality: Turkish Diplomacy, 1936–1945*. Washington: Georgetown University Press

Ishiwatari, Sōtarō 1954–1960. *Japanese Preparations for Operations in Manchuria* (prior to 1943). (Japanese Monograph No. 77). Washington: Headquarters, Army Forces Far East, Military History Section

İnönü 1992 = İsmet İnönü'nün *TBMM'deki Konuşmaları, 1920–1973*. İkinci cilt (1939–1960). Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu

Kaiser Wilhelm II 1922. *Ereignisse und Gestalten aus den Jahren 1878–1918*. Leipzig und Berlin: K. F. Koehler,

Kiliç, Sezen 2015. Die Türken aus der Sicht eines Deutschen: Franz von Papen als Offizier und Diplomat im Osmanischen Reich und in der Republik Türkei. — *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Vol. 105, S. 203–219

Kohl, Horst (Hrsg.) 1894. *Die Reden des Ministerpräsidenten und Reichskanzlers Fürsten von Bismarck*. Bd 12. Stuttgart: Cotta

Koltermann, Till 2009. *Der Untergang des Dritten Reiches im Spiegel der deutsch-japanischen Kulturbeggnung 1933–1945*. Unter Mitarbeit von Abe Yasuko. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag

Kreft, Heinrich 2015. *Von Bismarck über Adenauer bis Merkel — Über 150 Jahre enge deutsche Beziehungen zu Japan*. Tokyo: Konrad-Adenauer-Stiftung Japan Office

Käärik, Henn; Ragne **Kõuts** 2018. Demokraatlikult demokraatia vastu? — *Tuna*, 2, lk 130–143

Mark, Rudolf A. 2012. *Im Schatten des Great Game: Deutsche „Weltpolitik“ und russischer Imperialismus in Zentralasien 1871–1914*. Paderborn: Ferdinand Schöningh

Martin, Bernd 1969. *Deutschland und Japan im Zweiten Weltkrieg 1940–1945. Vom Angriff auf Pearl Harbor bis zur deutschen Kapitulation*. Göttingen: Musterschmidt Verlag

Martin, Bernd 1976. Die deutsch-japanischen Beziehungen während des Dritten Reiches. — *Hitler, Deutschland und die Mächte: Materialien zur Außenpolitik des Dritten Reiches*. Hrsg. Manfred Funke. Düsseldorf: Droste, S. 454–470

Martin, Bernd 1995. *Japan and Germany in the Modern World*. Providence and Oxford: Berghahn Books

Maser, Werner 1984. *Deutschland — Traum oder Trauma: Kein Requiem*. München: Knaur

Mastny, Wojtech 1972. Stalin and the Prospects of a Separate Peace in World War II. — *The American Historical Review*, No. 5, pp. 1365–1388

Мельтюхов, Михаил 2000. Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу. Москва: Вече

Mueller, Gordon H. 1976. Rapallo Reexamined: A New Look at Germany's Secret Military Collaboration with Russia in 1922. — *Military Affairs*, No. 3, pp. 109–117

Невежин, Владимир 1999. Стратегические замыслы Сталина накануне 22 июня 1941 года. — *Отечественная история*, № 5, с. 108–124

Papen, Franz von 1952. *Der Wahrheit eine Gasse*. München: Paul List Verlag

Pekesen, Berna 2014. Zwischen Sympathie und Eigennutz: NS-Propaganda und die türkische Presse im Zweiten Weltkrieg. — *Studien zur Zeitgeschichte des Nahen Ostens und Nordafrikas*, Bd. 18, Berlin/Münster: LIT Verlag

Pietrow-Ennker, Bianka (Hrsg.) 2011. *Präventivkrieg? Der deutsche Angriff auf die Sowjetunion*. Frankfurt: Fischer Taschenbuch Verlag

Reichsgesetzblatt 1937, Teil II, nr 4, S. 27–29

Ribbentrop 1939 = Ribbentrop pod strażą „czerwonej gwardii“ zjadł obiad w otoczeniu żydowskich członków moskiewskiego rządu. — *Gazeta Powszechna*, 25.08.1939, nr 194

Speer, Albert 1969. *Erinnerungen*. Berlin: Propyläen-Verlag

Stühning, Henning 2011. *Als der Osten brannte: Erlebnisse aus dem Russlandfeldzug*. – „Fall Barbarossa“ 1941/1942. Berlin: epubli GmbH

Sündermann, Helmut 1973. *Tagesparolen. Deutsche Presseweisungen 1939–1945: Hitlers Propaganda und Kriegsführung*. Leoni am Starnberger See: Druffel-Verlag

Зубов, Андрей (ред.) 2020. История России XX век: Эпоха сталинизма (1923–1953). Т. II. Москва: Эксмо

Żerko, Stanisław 2005. Geneza hitlerowskiej koalicji. Z dziejów niemieckiej polityki sojuszy. — *Przegląd Zachodni*, nr. 2, s. 91–120

Türkiye 2002 = *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*. İkinci cilt. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi

Verhandlungen = Verhandlungen des Reichstags 4. Wahlperiode 1939, Sitzungen 1–8, Anlagen Nr. 1–3 Bd. 460. Heidelberg 1939

Völkischer = Völkischer Beobachter, 17.11.1940

Weinberg, Gerhard L. (Hrsg.) 1954. Dokumentation. Die geheimen Abkommen zum Antikominternpakt. — *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, Heft 2, S. 193–201